

อภิปรัชญา : วิเคราะห์แนวคิดตามหลักพุทธปรัชญา

Metaphysics : An Analysis of Buddhist philosophy

พระราชปริยัติวิมล (ศรีสุระ), ดร.
พระครูวินัยธร ธรรมรัตน์ เขมธโร, ดร.

“...ในบรรดาผู้สอนศาสนาทั้งหลาย “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ” ตรัสสอนสั่งจะ ๒ ประการ คือ สมมติสั่งจะ และปรมาตถสั่งจะไม่พบสั่งจะที่สาม (ในคำสอน)...”

บทนำ

อภิปรัชญาถ้าแปลตามรากศัพท์ภาษาสันสกฤตก็หมายถึง ความรู้อันประเสริฐยิ่งซึ่งมาจากรูปศัพท์คือ อภิ (ยิ่งใหญ่) + ปร (ประเสริฐ) + ญา (ความรู้) = อภิปรัชญา แปลว่า ความรู้อันประเสริฐยิ่ง หรือยิ่งใหญ่ ในความหมายของทางศาสนาพุทธ คำว่าความรู้อันประเสริฐนั้นหมายถึงความรู้ที่ไม่มีความสงสัย เป็นความรู้ที่ได้จากการ ตรัสรู้ขององค์พระสัมมาสัมมาพุทธเจ้าที่เป็นระบบเบ็ดเสร็จแล้ว เช่น มรรคมีองค์ ๘, อริยสัจ ๔, และปฏิจจสมุพบาท เป็นต้น แต่อภิปรัชญาในความหมายของปราชญ์เมธีทางตะวันตกส่วนมากที่แปลตามความหมาย (metaphysics) ก็คือ สิ่งที่อยู่เหนือการพิสูจน์ หรือเหนือการสัมผัสได้ ทางอินทรีย์ ๕ และยังเป็นสิ่งที่กังขา รอการหาคำตอบที่ชัดเจนอยู่ เรียกว่า อภิปรัชญา อภิปรัชญาเป็นสาขาปรัชญาที่ศึกษาเกี่ยวกับความจริง

พุทธอภิปรัชญา

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความจริงหรือ สัจจะ ๒ อย่างคือ สมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ ดังที่ท่านสรุปไว้ในปรมาตตทีปนีวว่า “ในบรรดาผู้สอน ศาสนาทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ตรัสสอนสัจจะ ๒ ประการ คือ สมมติสัจจะ และ ปรมาตตสัจจะ ไม่พบสัจจะที่สาม (ในคำสอน)” สัจจะ ทั้งสองประการมีคำอธิบายโดยย่อดังนี้

๑. สมมติสัจจะ (Conventional Truth) ความจริงโดยสมมติ คือสิ่งที่ปรากฏเพราะบัญญัติ ของชาวโลกเพื่อการรับรู้ร่วมกัน สิ่งนั้นไม่มีความเป็นจริงในตัวเอง เช่น คน พ่อ แม่ ลูก แมว สุนัข ต้นไม้ ภูเขา สิ่งเหล่านี้เกิดจากการรวมตัวกันของขั้น ๕ จึง ไม่มีความเป็นจริงโดยสภาวะของตัวเอง จัดเป็น ความจริงโดยสมมติของชาวโลก

๒. ปรมาตตสัจจะ (Ultimate Truth) ความจริงโดยปรมาตตคือ ความจริงแท้สูงสุดตาม สภาวะที่เป็นเอง โดยไม่อาศัยการสมมติบัญญัติของ ชาวโลก ดังคำอธิบายว่า **ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้ปราศจากการสมมติก็ยังมีอยู่ เพราะมี สภาวะให้รู้ได้ด้วยสามารถแห่งลักษณะเฉพาะตน และสามัญลักษณ์** คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมจำแนก ประเภทของปรมาตตสัจจะออกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งตรงกับขั้น ๕ และนิพพานในคัมภีร์ฝ่าย พระสูตร

เบญจขันธ์นั้นคืออภิปรัชญา

เบญจขันธ์หรือขั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีจริงโดย สภาวะของตน จัดเป็นปรมาตตสัจจะเช่นเดียวกับ นิพพานความแตกต่างกันก็คือเบญจขันธ์เป็นสังขต ธรรม แต่นิพพานเป็นอสังขตธรรม เบญจขันธ์เป็น ฝ่ายสังสารวัฏ ส่วนนิพพานเป็นฝ่ายวิวิฏ อาจกล่าว

ได้ว่า ในพุทธปรัชญาเถรวาท ทั้งนิพพานและ สังสารวัฏต่างก็เป็นสิ่งที่มีอยู่คู่ขนานกัน ในอันดับต่อไป นี้ จะขอพิจารณาเรื่องสังสารวัฏก่อน

โลกและชีวิตในสังสารวัฏเป็นสังขตธรรม เพราะเกิดจากการรวมตัวกันขององค์ ประกอบพื้นฐาน ๕ ประการ ที่เรียกว่า ขั้น ๕ ได้แก่ รูปซึ่งเป็น ส่วนประกอบฝ่ายวัตถุหรือสสารของสิ่งมีชีวิต (ส วิญญาณกะ) และสิ่งไม่มีชีวิต (อวิญญาณกะ) ขั้นที่ เหลือคือเวทนา สัญญา สังสาร และวิญญาณ เป็น องค์ประกอบฝ่ายจิตที่ปรุงแต่งสิ่งมีชีวิต ขั้น ๕ นี้ มีความหมายโดยย่อต่อไปนี้

๑. รูป (Corporeality) เป็นองค์ประกอบ ฝ่ายวัตถุหรือสสารและพลังงาน ร่างกายของมนุษย์ มาจากรูปนี้ รูปมี ๒๘ ประการคือ มหาภูตรูป ๔ และ อุปาทายรูป ๒๔ ในที่นี้ มหาภูตรูป หมายถึงสิ่งที่มี คุณภาพปฐมภูมิ (Primary Qualities) ๔ ชนิด คือ (๑) ชาติดิน เป็นสภาวะที่แผ่ไปหรือกินที่ (๒) ชาติน้ำ เป็นสภาวะที่เอิบอาบซึมซาบ (๓) ชาติไฟ เป็นสภาวะ ที่ให้ความร้อนหรืออุณหภูมิ และ (๔) ชาติลม เป็น สภาวะที่เคลื่อนไหว อุปาทายรูปหมายถึง รูปที่สืบ เนื่องมาจากมหาภูตรูปมีคุณภาพทุติยภูมิ (Secondary Qualities) อุปาทายรูปมี ๒๔ เช่น หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า รูปเป็นขนิกะคือเกิดดับทุก ขณะ ไม่มีรูปใดดำรงอยู่คงที่ถาวร นอกจากนั้น แม้ ชาติ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีลักษณะต่างก็จริงแต่ ก็เกิดร่วมกันเป็นกลุ่มก้อน (กลาปะ) ตลอดเวลา ไม่มี ชาติใดเกิดขึ้นอย่างเป็นอิสระจากชาติอื่น อัตราส่วน ผสมของชาติเหล่านั้น กำหนดลักษณะของผลผลิต เช่น กลุ่มที่มีชาติดินมากจะเป็นของแข็ง กลุ่มที่มี ชาติน้ำมากจะเป็นของเหลว กลุ่มรูปเล็กที่สุด ซึ่ง แบ่งแยกต่อไปอีกไม่ได้ที่เรียกว่า อวินิพโยกรูป ซึ่ง

หมายถึงปรมาณูอะตอม (Atom) (อะตอม ประกอบ ด้วยโปรตอนและนิวตรอน รวมกันอยู่ที่ศูนย์กลาง ที่เรียกว่า นิวเคลียส และมีอิเล็กตรอนวิ่งอยู่รอบ ๆ อะตอมมีขนาดประมาณ ๑ ใน ๑๐ ล้านมิลลิเมตร เราจึงไม่สามารถมองเห็นอะตอม แต่รู้ได้ว่ามีอะตอม อยู่จากการตรวจสอบคุณสมบัติของมันร่างกายและ สิ่งรอบๆ ตัวเราทุกชนิดประกอบด้วยอะตอม)

ในพุทธปรัชญา (คำว่า Atom เป็นภาษากรีก แปลว่า Uncuttable แบ่งแยกไม่ได้) อวินิพโกครูป นี้เป็นกลุ่มธาตุเดิมแท้ (สุทธัญฐกกลาป) มีองค์ ประกอบ ๘ อย่างคือ ปฐวี ดิน (ภาวะแผ่ขยายหรือ รongรับ), อาโป น้ำ (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม), เตโช ไฟ (ภาวะร้อน), วาโย ลม (ภาวะเคลื่อนไหวเคร่งตึง), วัณณะ สี, คันธะ กลิ่น, รสชะ รส, โอชา (อาหารรูป) แม้แต่ปรมาณูที่เล็กที่สุดก็ต้องมีรูปธรรมชุดนี้อยู่ เป็นอย่างน้อย องค์ประกอบเหล่านี้เป็นสหุပ္ปัน ธรรม คือเกิดร่วมกันตลอดเวลา ตามกฎปฏิจัสสมุ ปบาท วิสุทธิมรรค กล่าวสรุปเรื่องนี้ไว้ว่า ธาตุทั้ง หลายนั้นเกิดร่วมกันเสมอ แยกออกจากกันเป็น สัตส่วนมิได้ แม้ในกลุ่มเล็กที่สุดเช่น สุทธัญฐกกลาป หรือ อัญฐกกลาป

๒. เวทนา (feeling) ได้แก่ คุณลักษณะ ประการหนึ่งของจิตหรือวิญญาณ คัมภีร์ฝ่ายอภิ ธรรมจัดเวทนาเป็นเจตสิกคือ สิ่งที่ประกอบกับจิต เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉย ๆ

๓. สัญญา (Perception) เป็นเจตสิกเช่น กัน ทำหน้าที่กำหนดรู้ และจดจำอาการและลักษณะ ต่าง ๆ ของอารมณ์ (สิ่งที่จิตรับรู้) เช่น สี สัมผัส สันฐาน ชื่อ เป็นต้น

๔. สังขาร (Mental Formations) ได้แก่ ลักษณะที่ประกอบจิตและปรุงแต่งจิตให้ดี และเลว

หรือเป็นกลาง ๆ ถ้าเปรียบจิตเหมือนน้ำสะอาด บริสุทธิ์ สังขารก็คือสีต่าง ๆ ที่เจือผสมน้ำ คัมภีร์ฝ่าย อภิธรรมจัดสังขารเป็นเจตสิกจำนวน ๕๐ ชนิด เมื่อ ร่วมกับเวทนา และสัญญา จึงมีเจตสิกทั้งสิ้น ๕๒ ชนิด

๕. วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมนิยมเรียกวิญญาณว่า จิต

ชั้น ๕ นี้ในอภิธรรมลดเหลือ ๓ กลุ่ม คือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งเทียบกันได้ดังนี้ วิญญาณชั้นนี้ได้แก่ จิต เวทนาชั้น สัญญาชั้นและสังขารชั้นนี้ได้แก่ เจตสิก และรูปชั้นนี้ได้แก่ รูป บางครั้ง ท่านย่อชั้น ๕ ลงเหลือ ๒ ส่วน คือ นามและรูป โดยรวมเรียก เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณว่า นาม และ เรียกรูปชั้นว่า รูป

พระไตรลักษณ์เป็นอภิปรัชญาหรือไม่?

๑. อนิจจัง

อนิจจัง ตรงข้ามกับคำว่า นิจจัง นิจจัง แปล ว่า เทียงแท้ แน่นอน ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แปรผัน อนิจจัง แปลว่า สิ่งไม่เที่ยง ไม่แน่นอน เปลี่ยนแปลง แปรผัน บางครั้งท่านก็ใช้คำว่า อนิจจตา แปลว่า ความไม่เที่ยง คำต้นเป็นการระบุถึงเบญจขันธ์ ส่วน คำหลังเป็นการระบุถึงสภาวะที่ปรากฏแก่เบญจขันธ์ ในพระบาลี ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ท่าน แสดงไว้ว่า ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป

ในคัมภีร์อรรถกถา ท่านแสดงความเป็น เหตุเป็นผลของความเป็นอนิจจังไว้ ๔ ประการด้วย กันคือ

๑. เพราะเป็นไปโดยการเกิด และการ สลาย คือเกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี (อุปาทาย ุปวัตติเต)

“ท่านย่อจันทร์ ๕ ลงเหลือ
๒ ส่วน คือ นามและรูป
โดยรวมเรียก เวทนา
สัญญา สังขาร และ
วิญญาณว่า นามและ
เรียกรูปจันทร์ว่า รูป”

๒. เพราะเป็นของแปรปรวน คือเปลี่ยนแปลง
แปรสภาพไปเรื่อย ๆ (วิปริณามโต)

๓. เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
(ตาวกาลิกโต)

๔. เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะ
ของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เองในตัวกับ
ความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความ
เที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมัน
แล้ว ก็จะหาไม่พบความเที่ยง (นิจฺจปฏิกฺเขปโต)

๒. ทุกข์

อนึ่ง เมื่อว่าโดยลักษณะของความทุกข์
ท่านจำแนกไว้ ๔ ประการ พระเทพเวที (ประยุทธ์
ปยุตฺโต) ได้ประมวลเพิ่มเติมมาจากคัมภีร์ปฏิสัมภี
ทามรรคอีก ๒ รวมเป็น ๖ ประการด้วยกันคือ

๑. เพราะบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือถูกบีบ
อยู่ตลอดเวลา (อภินฺนสมฺปติปีฬนโต)

๒. เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทน
อยู่ไม่ไหว ต้องเปลี่ยนสภาพไป (ทุกฺขมโต)

๓. เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ คือเป็น
ที่รองรับความทุกข์ (ทุกฺขวตฺถุโต)

๔. เพราะแย้งต่อความสุข คือโดยสภาวะ
ของมันเองก็ปฏิเสธความสุข หรือก็ดกั้นความสุขอยู่
ในตัว (สุขปฏิกฺเขปโต)

๕. โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ
ถูกปัจจัยต่าง ๆ รุมกัน หรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา
มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว (สงฺขตฺตฺว)

๖. โดยความหมายว่าแผดเผา คือในตัวมัน
เองมีสภาพที่แผดเผาให้กร่อนโรทรม ย่อยสลายไป
(สนฺตฺวาปฏฺย)

สิ่งใดก็ตามที่มีลักษณะทั้ง ๖ ประการดัง
กล่าวมา สิ่งนั้นย่อมบ่งบอกว่า มีความเป็นทุกข์เป็น
ตัวปรากฏชัด

๓. อนัตตา

อนัตตา แปลตามศัพท์ว่า ไม่มีตน ไม่ใช่ตน
(น+อัตตา) เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงสักว่าธรรม
หรือสิ่ง ๆ หนึ่ง ๆ เท่านั้น คือไม่ใช่สิ่งนั้น และไม่ใช่
สิ่งนี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภีทามรรคท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า
เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร

ยกตัวอย่าง เมื่อเราพูดถึงคำว่า น้ำ เราก็ค
จะพบว่า จริง ๆ แล้วน้ำ ก็เป็นเพียงสิ่งสมมุติที่เรียก
ว่า ภาวะที่ไฮโดรเจน ๒ อะตอม บวกกับออกซิเจน
๑ อะตอม ตัวไฮโดรเจน และออกซิเจนก็จะมีหน่วย
ย่อยที่เป็นส่วนประกอบอีก เช่นนี้ไปเรื่อย ๆ โดยที่
สุดท้ายเรามองด้วยมุมมองในลักษณะที่เป็นเหตุเป็น
ปัจจัยเช่นนี้ เราจะหาตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้น ๆ ไม่
พบ จะพบก็เพียงแต่ เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะ
สิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึง
ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป เราจึงสามารถ
กำหนดความเป็นอนัตตาได้จากข้อกำหนด ๔
ประการต่อไปนี้คือ

๑. ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยึดตัวเป็น

แก่นเป็นแก่นอยู่

๒. สภาพที่ปรากฏนั้น เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มากมายประชุมกันปรุงแต่งขึ้น

๓. องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว เสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวลขึ้นเป็นกระบวนการ

๔. ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อย ๆ มากมาย และมีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน

นอกจากข้อกำหนด ๔ ประการดังกล่าวข้างต้นแล้ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านยังประมวลลักษณะความเป็นอนัตตาไว้ ๔ ประการ รวมทั้งที่พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ประมวลเพิ่มเติมเข้ามาอีก ๒ ประการ (ข้อ ๕-๖) รวมทั้งสิ้น ๖ ประการด้วยกันคือ

๑. เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า คือปราศจากตัวตนที่เป็นแก่น (สุญญโต)

๒. เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร ๆ (อสุสามิโก)

๓. เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ (อวิสวตฺตนโต)

๔. เพราะแย่งต่ออัตตา เพราะเป็นกระบวนการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กัน และดำเนินไปโดยความเป็นเหตุเป็นปัจจัย ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขัดขวางความเป็นเหตุเป็นปัจจัยได้ (อตตปฏิปกฺเขปโต)

๕. เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลายล้วน ๆ (สุทฺธสฺงฺขารปฺมุขโต)

๖. เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย (ยถาปัจจัยปวตฺติโต)

สรุปแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาท

หลักอภิปรัชญา กล่าวถึงเรื่อง สัจจะ ๒ อย่าง, เบญจขันธ์, ไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุพบาท, และเรื่องกรรมและการเกิดใหม่

สรุปแนวความคิดด้านอภิปรัชญา

อภิปรัชญา สาขาที่เก่าแก่ที่สุดของปรัชญาก็คือ อภิปรัชญา (Metaphysics) ที่ศึกษาว่า ความมีอยู่จริง ๆ ของพระผู้เป็นเจ้า ความจริงคืออะไร ภาพที่ปรากฏแก่สายตาทุกวันเป็นปรากฏการณ์พื้นผิวที่ซ่อนความเป็นจริงไว้เบื้องหลัง อภิปรัชญามุ่งแยกปรากฏการณ์ออกจากความเป็นจริง แม้น้ำที่เห็นว่านิ่ง แต่ความจริงอาจกำลังไหลเชี่ยวในส่วนลึก ดังนั้นนักปรัชญาจึงสงสัยว่าโลกที่ปรากฏแก่สายตาของเรา นี่เป็นความจริงสูงสุดแล้วหรือ หรือว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์หน้าฉากที่มีความจริงสูงสุดซ่อนอยู่เบื้องหลัง

นักปรัชญาตั้งสมมติฐานว่ามีความจริงสูงสุด เบื้องหลังปรากฏการณ์ธรรมชาติแล้วเริ่มศึกษากันว่า ความจริงสูงสุดนั้นคืออะไร งานของนักปรัชญาผู้พยายามตอบปัญหาเกี่ยวกับความจริงนี้เรียกว่า **อภิปรัชญา**

เพื่อตอบปัญหาดังกล่าว นักปรัชญาได้สอบสวนหาส่วนประกอบดั้งเดิมที่สุดของจักรวาล สารระดังเดิมหรือปฐมธาตุนั้นแหละเป็นจุดเริ่มต้นของจักรวาล นักปรัชญาได้ค้นพบความจริงสูงสุดแตกต่างกันไป ซึ่งพอจะสรุปที่คณะได้ ๓ กลุ่ม คือ

๑. **วัตถุนิยม (Materialism)** ถือว่า ความจริงแท้ของจักรวาลคือ สสารหรือพลังงาน ไม่ใช่จิต

๒. **จิตนิยม (Idealism)** ถือว่า ความจริงสูงสุดคือ จิต สสารเป็นเพียงผลผลิตของจิต

๓. ทวินิยม (Dualism) ถือว่า ความจริง
สูงสุดเป็นทั้งจิตและสสารที่เป็นอิสระจากกัน

โดยทั่วไป อภิปรัชญาประกอบด้วยสาขา
ย่อยอีก ๓ สาขา คือ

๑. ภาววิทยา (Ontology) ศึกษาความจริง
สากลของภาวะ (Being) ในฐานะความจริงสูงสุดของ
สรรพสิ่ง

๒. เทววิทยา (Theology) ศึกษาความจริง
เกี่ยวกับพระเจ้า (God) และความสัมพันธ์ระหว่าง

พระเจ้ากับจักรวาล

๓. จักรวาลวิทยา (Cosmology) ศึกษา
ความจริงเกี่ยวกับบ่อเกิดและโครงสร้างของจักรวาล
(Cosmos)

อภิปรัชญา ก็คือ ภาววิทยา รวมกับ ญาณวิทยา
นั่นเอง

๐

บรรณานุกรม

พระมหาดนอม อานนโท, การศึกษาเปรียบเทียบพลวัตทางสังคมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับ
มาร์กซิสม์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสดรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖

พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, อธิบายคำ “ปรัชญา” และ “อภิปรัชญา”, ใน
สมุดที่ระลึกวันรศชบัณฑิตยสถาน, ๓๑ มีนาคม ๒๕๔๖

เดือน คำดี, ปัญหาปรัชญา. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๑๕๓๔

วิโรจ นาคชาติและคณะ. ปรัชญาเบื้องต้น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒

วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์. ๒๕๒๒

สุเมธ เมธาวิทยากุล, ผศ. ปรัชญาเบื้องต้น (Introduction to Philosophy). พิมพ์ครั้งที่ ๑,
กรุงเทพฯ: โอ. เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔

แสง จันทร์งาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ: กมลการพิมพ์, ๒๕๒๖